

Արշավիր ԳԱՍՏԱՐՅԱՆ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ -ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Ուշ միջնադարը մեր ժողովրդի պատմության ամենադաժան արհավիրքներով ու սարսափներով ի պատմաշրջաններից մեկն է՝ ճակատագրական իր բոլոր հետևանքներով։ Պետականությունը կորցնելուց հետո հայ ժողովուրդը հայտնվել էր բախտի քահանանույթին, դարձել օտար բռնակալների կամայականությունների ու վայուագույնների զոհը։ Ոչնչացվել էին հայ խոշոր ֆեռագական տներն ու իշխանությունները, քաղաքական կյանքը բուն հայրենիքում գրեթե մարել էր։ Անասելի չափերի ու դաժանության հասած ազգային ու կրօնական հալածանքները կանում էին մարդկային բյուրավոր կյանքեր։¹

XVII - XVIII դարերի հայ պատմագիրները խորապես գիտակցել են հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող նոր երևոյթների խաղացած դերն ու նշանակությունը, որոնք և պայմանավորել են հայ պատմագրության զարթոնքն ու զարգացումը։ Նրանք իրենց երկերում զգալի տեղ են տվել հայ առևտրավաշխառուական կապիտալի վերնախավի ծավալած գործունեությանը Հայաստանում, Պարսկաստանում, Թուրքիայում և մի շարք գաղրավայրերում։ Պատմական ճշգրիտ փաստերով համակողմանիորեն ցոյց են տվել նրա որոշիչ և կարևոր դերը հայ քաղաքական ու հասարակական կյանքում։

Հայ առևտրական կապիտալի զարգացումը Հայաստանում ու Անդրկովկասում, ինչպես և զարթավայրերում իմք էր դառնում ոչ միայն երկրի տնտեսական զարթոնքին ու վերենքին, այլև նպաստում էր նրա հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի վերակենդանացմանը։ Ազատագրական շարժումների արշալույսին հայ առաջավոր աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչները քաջ գիտակցել են պատմագրության դերն ու նշանակությունը ժողովրդի հերճագիտակցության բարձրացման, լուսավորության տարածման ու արմատավորման և սերունդներին հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու գործում։ Հայաստանի տնտեսական, հասարակական - քաղաքական կյանքի վերելքն ու զարգացումը նախապատրաստել են նաև հայ ազատագրական շարժումների զարքոնքը, որը և բախտորշ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրում։

Մինչև XVIII դարի սկիզբը հայ աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավը ավանդաբար Հայաստանի ազատագրումը կապում էր արևմտանվորական պետությունների հետ և ջանքեր չեր խնայում նրանց հետ քաղաքական, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար։ Միանգամանյ ճշշտ է նկատում Աշ. Հովհաննեսյանը որ. «Պատրանքի ուկե շղթայով զամվելով պապական նկեղեցու կամ նկրոպական պետությունների սին խոսումներին՝ հայ գործիչները ի վիճակի չեղան փշրելու հայ ժողովրդին կաշկանդող քաղաքական ստրկության շղթաները».²

Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատագրման գործը հին փակուղուց՝ արևմտանվորական կողմնորոշումից դուրս բերվեց ժամանակի ականավոր քաղաքական գործիչ Խարայել Օրու ջանքերով։ Նա առաջինն էր, որ ոռուական կողմնորոշումով վերանայեց հայ ազատագրական շարժման քաղաքական ուղղությունը և բացառապես Ռուսաստանի հետ կապեց Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը։ Մա լիակատար հեղարեկում էր VIII դարի հայ քաղաքական կյանքում, որը և պայմանավորել է հետագա ռազմա-քաղաքական բուռն իրադարձությունների ընթացքը։ Այդ իրադարձություններն իրենց անդրադարձումն են գտել ժամանակակից հայ պատմագիրների ու ժամանակագիրների երկերում։ Հայ ազատագրական շարժումների հիմնահարցը դարձել է նրանց աշխատությունների հիմնական նյութը։

¹ Լ. Բարայան, Դրվագմեր Հայաստանի XIV-XVIII դարերի հայ պատմագրության, Եր., 1984, էջ 6։

² Ա. Հովհաննեսյան, Դրվագմեր հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Եր., 1959, էջ 631։

XVII - XVIII դարերի հայ պատմագիրներից շատերը ոչ միայն նշված ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական բուռն իրադարձությունների կենդանի վկաներն են, այլև նրանց մի զգայի մասը դրանց ակտիվ նաևնակիցն ու գործիչն է եղել, որոնք և հաղորդել են ճշգրիտ ու արժանահավաստ տեղեկություններ:

XVII դարի սկզբին հայ պատմագրության զարգության առաջնեկը դարձավ Գրիգոր վարդապետ Կանայինցին կամ Դարանաղցին: Մեր պատմագիրներից թերևս ոչ մեկը այնքան բափառական ու փախատական կյանք չի վարել ու փորձանքների ենթարկվել ինչպես Դարանաղցին:³ Դարանաղցու հիմնական նպատակն է եղել ներկայացնել Թուրքիայում ծավալված ջալալիների շարժման, հայերի զանգվածային արտագաղթի և ամասելի տառապանքների պատմությունը:⁴ Զալալիների ապատամբություններն ուղղված էին կենտրոնական իշխանության դեմ, որից մեծապես տուժում է Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը: Պատմագիրը դառնացած գրում է այդ ամենի ավերիչ հետևանքների մասին: «Չորս պատուհաս մի զմիռ կնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն սով և մահ եւ զազանակերություն, որ շատ նարդակերութիւն եղեն»:⁵

Դարանաղցին հաղորդում է, որ զավառապետներին ու դատավորներին կաշառով էին նշանակում և, չնայած դրան, նոր նշանակվածը դեռ տեղ չհասած պաշտոնանկ էր արվում և ուրիշն էր նշանակվում, սակայն առաջինն իր տեղը չէր զիջում և սկսվում էր ներքին արյունալի պայքար: Երկու կողմներն էլ զորք էին հավաքագրում և ապատամբում սուլթանի դեմ, դառնում ջալալիներ. «Եւ եղեն օգկունս նեծամեծը եւ փոքունը, որ զմինեանս կյանեն... եւ զմինեանս կու սպառէին առանց օտար թշնամեաց, այլ թշնամիք եղեն առ միմեանս եւ առ ազգայինս իրենանց, եւ այսպէս չարաքնալով՝ բնաջինջ արարին զամենայն աշխարհին Անատոլու... Բազում աշխարիք անմարդ դարձան, եւ ավերակը բազմացան»:⁶

Պատմագիրը ատելությամբ է արտահայտվում նաև կարգիկություն ընդունած հայերի մասին, որոնց անվանում է «հոռոոններ» և մանրամասն նկարագրում է այն չարիքները, որ նրանք պատճառել են հայադավան պանդուխտներին: Նշում է, որ նրանք ավելի նենգ ու ստոր էին քան իսկական կաթոլիկներն ու բորբերը:⁷ Հաճախ նա չի սահմանափակվում դեռքերի պարզ շարադրությամբ և նեկնարանություններ է անում նկարագրած իրադարձությունների քաղաքական դրամապատճառների և դրա ունեցած հետևանքների, ինչպես նաև կայսրության ներքին դրույթն և երկրում սկսված ճգնաժամային երևույթների մասին:⁸

XVII դ. մյուս նշանակող պատմագիրը Առաքել Դավիթիծեցին է, որը գրել է հայ ժողովրդի 60 տարվա՝ 1602-1662 թթ. պատմությունը: Սրա հիմնական մասը վերաբերում է XVII դ. առաջին կեսի բուրք-պարսկական պատերազմների երրորդ շրջանին, պատերազմներ, որոնք հիմնականում ծավալվեցին պատմական Հայաստանում:⁹

Դավիթիծեցին հայոց պատմությունը շարադրում է այդ երկներում կատարվող պատմական իրադարձությունների հենքի վրա, իրու միմյանց հետ կապված, միմյանցով պայմանավորվող իրականության դրսևորությունը:¹⁰ Նա միայն քաղաքական իրադարձությունների փաստագիր չէ, նաև վերլուծում ու գնահատում է ամեն մի պատմական իրողություն: Պատմության նրա ըմբռնումը շատ լայն է ու խոր:

³ L. Բարայան, Աշխարհագիր, էջ 53:

⁴ Ա. Գասպարյան, Գրիգոր Դարանաղցին ջալալիների շարժման մասին, ԳԱԱ ԸՆՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VII, Գյումրի, 2004, էջ 27-31:

⁵ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կանայինցույթ կամ Դարանաղցույթ (այսուհետև՝ Դարանաղցի), հրապարակեց Մերուա վարդապետ Նշանան, Երևան, 1915, էջ 13:

⁶ Նոյն տեղում, էջ 14-15:

⁷ Նոյն տեղում, էջ 262-263:

⁸ Ա. Զարայան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, (XVI-XVII դդ.), Եր., 1966, էջ 31:

⁹ Հ. Փափառյան, Հայ պատմիչները սելջուկ թուրքերի և Օսմանյան կայսրության մասին (XII-XVIII դդ.), Սերմակոր և Սիօնի Արևելքի երկրներ և ժաղովուրդներ, հ. X, Եր., 1979, էջ 234:

¹⁰ Հայ մշակույթի նշանակող գործիչները V-XVIII դարեր, Խմբ. Էդ. Աղայանի, Եր., 1976, էջ 489:

Պատմության «Նախադրութիւն»-ում Դավրիժեցին ընթերցողին ներկայացնում է իր շարադրանքի սկզբունքները: Պարզվում է, որ նա ժամանակագրությանը շատ կարևոր տեղ է հատկացրել:

Մոլի կրոնափրության և անարատ բարյականության հետ՝ պատմագիր Դավրիժեցու նոտ, սակայն, հայրենասիրության ոգին գերազանցում է ամենին, այն ավելի հզոր է և սրտառուչ: Միանգամայն ճշշտ է նկատում Ս. Արեդյանը, որ Դավրիժեցին Խորենացու հայրենասիրությամբ, բայց և առանց Խորենացու ճարտասանության, պարզ ու բնական, Խորենացուց ավելի սրտառուչ է ողբում յուր հայրենիքը, որից ավելի գեղեցիկ չէր կարող ոչ մի իրեն ժամանակակից բանաստեղծ ողբաւ:

Պատմագիրը անզուսպ ատելությամբ է լցված Ծահ Արասի և պարսկական արքունիքի հանդեպ:¹³ Զայրույթով ու ցավով բացահայտում է նրանց՝ հայերի նկատմամբ գործադրած միջոցառումների բուն եւրիտնը քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր կյանքի բնագավառներում: Նա վշտացած է խոսում այն աշխարհիկ ու հոգևոր մարդկանց մասին, որոնք, չտանելով բուրքական դաժան լուծը, կամովին հայտակություն էին հայտնում Ծահ Արասին, լրում էին հայրենիքը, գաղթում Պարսկաստան: Ծահ Արասի իրականացրած բռնագաղթը դարձավ մեր ժողովրդի պատմության արյունու եցերից մեկը, որ կոչվեց «մեծ սուրգուն» (մեծ զարդ): Այն իր ծավալներով, բնույթով և հետևանքներով առանձին տեղ գրավեց հայոց պատմության մեջ, իբրև նրա ծանր դրվագներից մեկը:¹⁴ Գաղթեցրած հայերի մասին Դավրիժեցին գրում է. «Բայ արքշիռ, և անազորոյն, և անիմաստ.... ազգս Հայոց՝ ոչ ի սկիզբն խորհեցան, և ոչ ի վերջն հայեցան՝ թէ զի՞նչ է լինելոց վերջ գործոյն այսորիկ, այլ... զոլով՝ զնացին և առին զբագաւորական գանձն, որ էր որպէս զմահարար քոյնս օճի, և պատճառ նոցին կորստեան, և ոչ եղեն մտախոն, թէ որպէս զիտչս օճի է զանձն այն մահացուցանող»:¹⁵

Ըստ Դավրիժեցու՝ Ծահ Արասը ժողովրդի ստորին խավերի նկատմամբ անզիցող ու դաժան է եղել, ամեն Վայրագություն գործադրել է նրանց տնտեսական սնանկության հասցնելու համար և ստիպել դավանափոխ լինել, մինչդեռ հայ առևտրավաշխառութական կապիտալի ներկայացուցիչների, հիմնականում ջուղայեցիների նկատմամբ, որոնց բնակեցրել էր Սպահանում, ելնելով իր պետքանության շահերից, բարյացակամ է եղել, ավելին՝ արտոնություններ է շնորհել նրանց:

Պատմագիրը Ծահ Արասին համարում է «աւերողն Հայաստան աշխարհին և կործանողն Հայոց ազգին»:¹⁶ Ահա թէ ինչպես է նա ներկայացնում պարսկա-բուրքական հակամարտությունների բատերաբեմ դարձած Հայաստանի վիճակը. «... զբանդումն տանց և այգեստանաց, և զկոփումն արտորիկց՝ և գհանումն յամբարաց՝ ցորենոյ և զայլ սերմանեաց, և աւարումն, և յափշտակումն ընչից և ստացուածոց, զրստերաց և զրատերաց. և սպանումն անպարտ անձանց, զրս ի յայտնի և զրս ի զաղտնի, և զայլ ամենայն շարիսն զրո ածին ի վերայ աշխարհի, մեզ ոչ զոյ կար թուելոյ, այլ այնն, որ թուէ զրագութիւն աստեղաց, և ստեղծ զայնքան անձինս որք մատնեցան անողորմ և մարդադիմ զազանացն այնոցիկ»:¹⁷ Դավրիժեցին ատելությամբ է խոսում նաև թուրքական արքունիքի մասին, անաշառ քննադատում է նրանց քաղաքականությունը հայ եկեղեցու և հոգևորականության նկատմամբ:¹⁸

¹¹ Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դարիժեցոյ (այսուհետև՝ Դավրիժեցի), Վաղարշապատ, 1896, էջ 671:

¹² Ս. Ա. թ ե ղ յ ա ն, Հայոց իին զրականության պատմություն, զիր երկրորդ, Եր., 1946, էջ 448:

¹³ Ա. Գ ա ս պ ա ր յ ա ն, Առաքել Դավրիժեցին Ծահ Արաս I-ի և հայոց կարողիկունների փոխհարաբերությունների մասին, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 189-191:

¹⁴ Լ. Գ ա ն ի ե լ յ ա ն, Առաքել Դավրիժեցու երկր որպէս Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբանադրյուր, Եր., 1978, էջ 81:

¹⁵ Ղ ա վ ր ի ժ ե ց ի ի, էջ 150:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 153:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 447-448:

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 78-79:

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 336-337:

Առաքել Դավիթեցին քաջ գիտակցել է հայ հասարակական կյանքում տեղի ունեցող նոր երևույթների դերն ու նշանակությունը: Պատահական չէ, որ նա իր «Պատմության» մեջ զգալի տեղ է տվել հայ առևտրավաշխառուական Վերնախավի գործունեությանը, բազմաթիվ փաստերով համակողմանիորեն ցույց տվել նրա որոշիչ ու կարևոր դերը հայ քաղաքական-հասարակական, տնտեսական-մշակութային կյանքում, հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարում: Այդ խավի գործունեության մեջ, հակառակ Դարանացու, նա տեսել է լրսավոր այն ծալքերը, որոնք հող են նախապատրաստել ազգային ինքնազիտակցության բարձրացնան համար:

Պատմագիրը կարևորել է նաև հայ մելիքությունների դերը զայիք բուռն իրադարձություններում և գոհունակությամբ է նշում, որ Գեղարքունիքի մելիք Շահնազարը Չահ Արակի կողմից մելիքության իշխանություն է ստացել:²⁰ Նա զիտակցել է հայ հոգևոր վերնախավի առաջադեմ թևի և խոջաների համագործակցության անհրաժեշտությունը ժողովրդի ազգային ինքնազիտակցության բարձրացնան և ուժերի համախմբման գործում, որը և հետագայում նպաստավոր հող պետք է հանդիսանար նտահղացումների և բացահայտ շարժումների համար: Դավիթեցին կավիճով է նշում, որ հայ ազգը ոչ միայն չունի անկախ պետություն, այլև վերացել են տեղական անկախությունները, ուստի և դառն ու ավանդական բացատրությամբ ողբում է այս ծանր իրականությունները, «Սեր հայոց ազգը... ոսքի կոխան ծառա ու գերի դարձավ օտար ազգերի ու բազավորների: Ըկա քաղաքական իշխանություն, պետականություն, որ պատմիչը դարձնի իր պատմության առանցքը, ուստի նա ուշադրությունը սևում է իր ժողովրդի մշակութային կյանքի պատմության վրա»:²¹

Առաքել Դավիթեցին հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության վերջին նշանավոր երախտավորն է, որի աշխատությունն առ այսօր ել չի կորցրել իր արդիականությունը: Միանգամայն ճշնարիս է Լեռն, երբ գրում է. «Առաքելը հանդիսանում է առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ չունի իր նմանը թէ՝ նախորդ դարում և թէ՝ իր ժամանակակիցների մեջ»:²²

XVIII դարի հայ ժամանակագիրներից է Խաչատուր Չուղայեցին, որի «Պատմութիւն Պարսից» երկը չափազանց արժեքավոր ու ստուգապատում աղբյուր է Պարսկաստանի և Անդրկովկասի XVIII դարի 30-70-ական թվականների ժամանակահատվածի քաղաքական պատմության ուսումնահրության համար: Խաչատուր Չուղայեցին ողբում է 1604թ. բռնագաղորի կորատարեր հետևանքները, սակայն գոհունակությամբ նշում է, որ հայերը Նոր Չուղայում կառուցեցին գեղեցիկ տներ, որ քաղաքը լողում էր ճնշության և փարքամության մեջ, ասկայն վերջում դառնացած ավելացնում է. «Ո՞հ, աւաղ աղետալիք տեսութեան մերոյ, և վատարազդ քշուառութեանս, քանզի պարտ իսկ է մեզ աստանօք՝ յորդրել գեղարանարս յաշխարհասնուազ ծայնս, և միշտ լալ և ողբալ ի վերայ թեկման ժողովրդեանս... մերոյ, և ի վերայ աւերման՝ և խաթարման գեղեցկաշէն և հրաշակի բնակութեանս մերոյ»:²³

Պատմագիրն աստելությամբ է խսում Չահ Արակի մասին, նրան «ամենախարդախ նենքավոր օճն»²⁴ է համարում, քանզի վերջինն մի վնասակար օրենք էր սահմանել այն մասին, որ հայերից նրանք, ովքեր հավատափոխ կինեն, ազատ կերպով կարող են վերցնել հայրական ժառանգությունը՝ զրկելով մյուս ժառանգներին:²⁵ Նա ցավով գրում է, որ նման քաղաքականության պատճառով մեկ օրուն իրենց կրոնն ուրացել են 1800 ընչազուրկ հայեր, իսկ շատերը ֆրանկներից են մեծ գումար վերցրել և վճարել իրենց պարտը, ասկայն դարձել են երկարնակ «ի յորդոց յորդիս»:²⁶

Չուղայեցու աշխատության մեջ հավաքվել ու համարակալվել են Իրանի պատմության վերաբերյալ հայկական պատմագրական հուշարձաններում ամբարված բո-

²⁰ Դավրի ժեցիքի, էջ 96:

²¹ Առաքել Դավրի ժեցիքի, Պատմություն, Եր., 1988, էջ 12:

²² Լեռն, Հայոց պատմություն, հ. գ. Եր., 1946, էջ 362:

²³ Խաչատուր Արեգայի Չուղայեցու Պատմութիւն Պարսից (այսուհետև՝ Չուղայեցի), Վաղարշապատ, 1905, էջ 127:

²⁴ Նոյն տեղում, էջ 111:

²⁵ Նոյն տեղում, էջ 112:

²⁶ Նոյն տեղում, էջ 126-127:

լոր տեղեկությունները: Այն իրոք մի հոյակապ ժամանակագրություն է:²⁷ Հայրենասեր պատմագիրը, նկարագրելով պարսից շահի բռնությունները, միաժամանակ իր արդար զայրույթն է հայտնում, որ այդ խոչտանգումների հանդեպ հայերը անզօս են, անինացը են ու համար և քարացած իրենց մոլորության մեջ, երբեք չեն զարքնում քնից, չեն զգաստանում, չեն տեսնում և ճանաչում իրենց թշվառությունը, չեն ձգուում թորախելու հեզությունը, և ջանք չեն թափուն ստանալու քարերաստիկ ազատությունը, որը կրկնակի քարեգույն կյանքի սկիզբն է և արմատը:²⁸

Չուղայեցին իր աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացրել Նադիր շահի գործունեությանը և դիպուկ կերպով ներկայացրել արևելի այդ բռնակալի քաղաքականության կործանարար հետևանքները Պարսկաստանի և նվաճված Երկրների համար. «Ե՛ որպէս իսկ գրեթէ զբո՞ր Պարսկաստան ընկլուղեալ ընկդմէր ի սաստիկ և յանթերեկի թշուառութիւն»:²⁹ Պատմագիրը դրվատանքով է խոսել Ըերին խանի գործունության նախն, որը կարողացել է վերջ տալ զահակալական արյունահեղ կրիվներին և Պարսկաստանում ստեղծել համեմատարար խաղաղ ու կայուն վիճակ:³⁰

Խաչատուր Չուղայեցու «Պատմութիւն Պարսից»-ը XVII դարի առաջին կեսին Նոր Չուղայում ծավաված աղանդավորական շարժման պատմության հիմնական աղբյուրն է: Լինելով եկեղեցու սպասավոր, բնական է, որ պատմագիրը խիստ քացասարար է տրամադրված եղել այդ շարժման հանդիպ: Նա ատելությամբ է արտահայտվում այդ շարժման առաջնորդի ու նրա զաղափարախոսության նախն:³¹

Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի XIXդ. I քառորդի քաղաքական իրադարձությունների պատմության ուսումնասիրման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի նաև Աքրահամ Երևանցու աշխատությունը: Նրա «Պատմությունն» ամբողջությամբ վերցրած աշխարհիկ բնույթի գործ է և, իբրև այդպիսին, հայ պատմագրության մեջ քացարիկ պատմական երկերից մեկն է:

XVII-XVIII դր. հայ Ժառանգությունն իր պարունակած հարուստ ու բազմարովանդակ նյութերով, հավաստի ու սուրզապատում սկզբնադրյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Անդրկովկասի, Պարսկաստանի ու Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության հարցերի լայնածավալ ուսումնասիրության համար:

ОТРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО–ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ XVII–XVIIІвв. В РАБОТАХ АРМЯНСКИХ ИСТОРИОГРАФОВ

Резюме

А. Гаспарян

Армянские историографы XVII–XVIIІвв. глубоко осознавали цель и значение новшеств, происходящих в общественно–политической жизни страны, которые и обеспечили развитие армянской историографии.

Многие авторы, являлись свидетелями и участниками указанных событий и в своих работах сообщали достоверные факты.

Этим и обуславливается особенность армянских источников, которые занимают достойное место во всемирной историографии.

²⁷ Ա. Գ ա ս ս պ ա ր յ ա ն, Խաչատուր Չուղայեցու աշխատությունը որպես Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրման սկզբնադրյուր, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IV, Գյումրի, 2001, էջ 102-107:

²⁸ Չուղայեցի, էջ 113:

²⁹ Նոյն տեղում, էջ 263:

³⁰ Նոյն տեղում, էջ 325-326:

³¹ Նոյն տեղում, էջ 457: